

Op zoek naar Bossche 'geleerde jongens'

Rombouts wordt opgeleid tot drukker

Kees van den Oord *

Een drukkerij en boekhandel gold in de zestiende en zeventiende eeuw als centrum van intellectuele 'nijverheid'. Het Antwerpse drukkersbedrijf Plantijn-Moretus was wereldberoemd in die dagen. Zoals in elk ambacht werden ook in het drukkersvak jongens opgeleid om eventueel de graad van meester te behalen. In de drukkerswereld moest je bij de pin-ken zijn. Zulke 'geleerde' jongens zochten Plantijn en zijn opvolger Moretus. Joannes Rombouts uit 's-Hertogenbosch werd leerling van Jan Moretus, maar had zo zijn eigen ideeën over het ambacht.

De Antwerpse drukker-uitgever Jan Moerentorf alias Moretus I (1543-1610) kwam in 1557 al op veertienjarige leeftijd in dienst van Christoffel Plantijn (ca. 1520-1589) te Antwerpen. Hij was hulpje in de boekwinkel. Na een verblijf van twee jaar in Venetië keerde hij in 1565 naar de *Officina Plantiniana* terug, waar hij winkelbediende en boekhouder werd. Vijf jaar later trouwde hij met Martina Plantijn (1550-1616). Dit was de tweede dochter van Christoffel Plantijn. De drukker-uitgever had vijf dochters en één zoon. Deze laatste, in 1566 geboren en Christoffel geheten, overleed helaas al vroeg, vóór 1577. Plantijn huwelijkte zijn dochters zo uit dat drie van zijn schoonzoons in de *Officina* werkzaam zouden zijn. Van hen werd Jan Moretus I zijn rechterhand en opvolger. Hij had vooral de commerciële leiding over de verkoop van de productie. Na de dood van de meesterdrukker nam hij op 1 juli 1589 de *Officina* over.

De stand van zaken rond de overname was niet zo florissant. Er waren nauwelijks vier drukpersen in

Rubens was bevriend met Jan Moretus en schilderde diens portret.

werking. In de bloeiperiode van Christoffel Plantijn (1567-1576) beschikte de *Officina* nog over zestien drukpersen. Moretus had niet meer dan zestien personeelsleden in dienst, terwijl op de loonlijst van Plantijn tussen 1574-1576 80 personen stonden, onder wie 56 drukkersgezellen en zetters. Ook financieel had Moretus het rond 1590 niet gemakkelijk. Hij moest na de overname van de *Officina* een groot geldbedrag lenen om de mede-erfgenamen tevreden te stellen. Het was zonder meer de verdienste van Moretus dat hij de *Officina* door dit moeilijke vaarwater loodste en opnieuw tot bloei bracht. Met zeven drukpersen en gemiddeld 27 personeelsleden in de periode 1603-1610 behoorde de 'Gulden Passer' volgens conservator Francine de Nave tot een van de allergrootste typografische bedrijven uit zijn tijd. Wat de Zuidelijke Nederlan-

Een van de zalen in het museum Plantin-Moretus. In het pand aan de Antwerpse 'Vrijdagmarkt' was de beroemde drukkerij gevestigd.
(Uit: Stad in Vlaanderen; Cultuur en Maatschappij 1477-1787)

EPITOMES
nouæ Grammaticæ Desputærianæ
ETYMOLOGIA,
ad faciliorem, quàm priùs, redacta metho-
dum, cum explicatione vocabulorum.

Operâ

D. SIMONIS VEREPÆI,
Canonici Siluæducentis.

Editio postrema,

Cui ab auctore nunc summa manus addita.

ANTVERPIÆ,
EX OFFICINA PLANTINIANA.
M. D. XCVIII.

Venduntur Siluæducis in Officina Ioannis Schæfferi.

De Bossche drukker Jan Scheffer II (zie over hem uitvoerig het proefschrift van Kees van den Oord) gaf in 1598 nogmaals Verepæus' 'Etymologia' uit. Op het titelblad het drukkersmerk van de Officina Plantiniana.

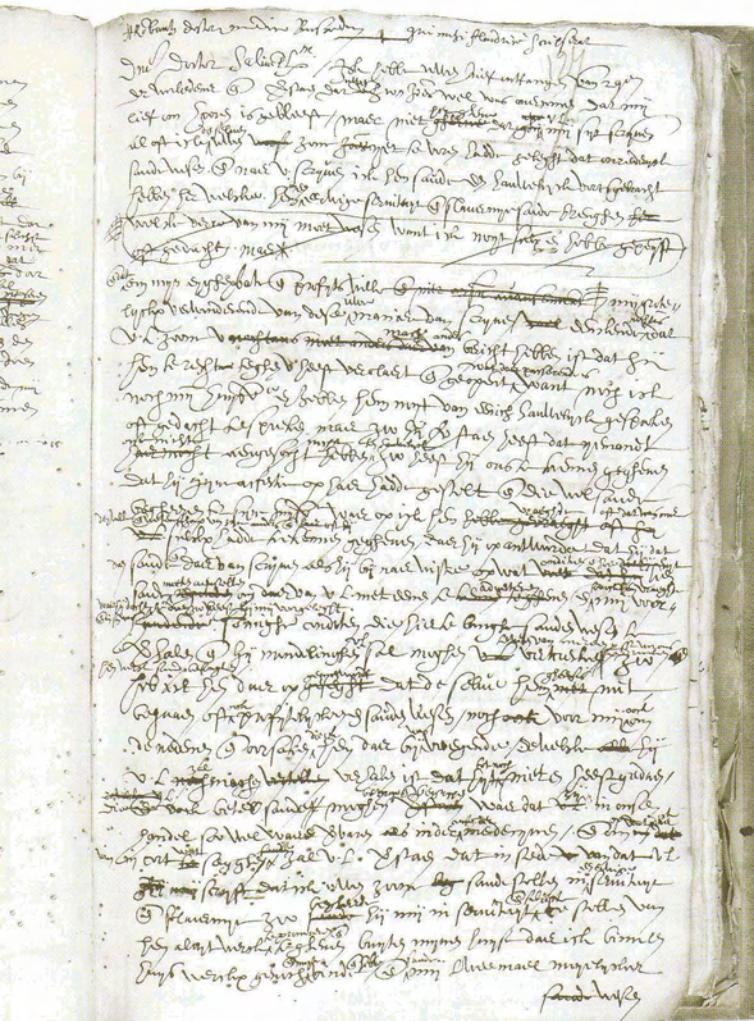
den betreft was het de grootste drukkerij-uitgeverij met een afzetgebied ver buiten de landsgrenzen. Jan Moretus I overleed op 22 september 1610. De leiding van de Officina Plantiniana ging over op zijn zonen Balthasar I Moretus (1574-1641) en Jan II Moretus (1576-1618).

Bolduc

Een van de grootste kwaliteiten die Jan Moretus I werd toegedicht, was diens talent om de bestaande netwerken van Plantijn niet alleen over te nemen, maar ook in stand te houden. Hij was volgens Francine de Nave een handige, hardwerkende zakenman met een enorm doorzettingsvermogen, die het fonds van Plantijn heeft voortgezet en uitgebouwd. Hij speelde in op het contrareformatorische klimaat in de Zuidelijke Nederlanden door katholieke strijdsschriften en religieuze en liturgische boeken in de geest van het Concilie van Trente op de markt te brengen. Jan Moretus I onderhield goede contacten met de Bossche drukker-uitgever Jan Scheffer II (ca. 1548-1614). Op 7 juni 1566 vond de eerste bestelling plaats van 'Jan Scheffer Libraire à Bolduc'. Jan Scheffer II was aanwezig in Antwerpen en kocht daar uitgaven van de Officina voor een bedrag van 26 gulden en 12 stuivers. Zeer waarschijnlijk heeft Jan Moretus I de jonge Bossche boekhandelaar toen niet alleen in de winkel ontmoet, maar ook de bestelling en de administratie hiervan in het Journaal en het Grootboek gecontroleerd. Jan Scheffer reisde in de periode 1566-1578 minstens één keer per jaar naar de Scheldestad. Alleen het jaar 1567 vormde daarop een uitzondering. Hij bleef op zijn reizen steeds enkele dagen in Antwerpen, besprak de bestellingen en de nieuwe uitgaven met Plantijn en Jan Moretus I en betaalde meestal contant zijn eerdere bestellingen, die vanaf 1574 tussen de 50 en 100 gulden bedroegen. Opmerkelijk was dat de Bossche boekhandelaar tijdens die periode weinig gebruik maakte van wisselbrieven, maar kennelijk liever contant betaalde. Dit betekende dat Scheffer het toen aandurfde om met volle beurs tussen Den Bosch en Antwerpen te reizen. Na 1578 verhinderde de gevaarlijke militaire situatie rond 's-Hertogenbosch en/of Antwerpen als gevolg van de Opstand Jan Scheffer naar Antwerpen te reizen. De geuzen belemmerden het goederen- en personenverkeer. Boeken werden in pakketjes verzonden. Via omwegen kwamen de bij de Officina bestelde boeken terecht op de adressen van tussenpersonen, zoals een schoenmaker in Breda of een onderwijzer in Hilvarenbeek of bij bevriende boekhandelaren in Dordrecht en Keulen.

Jan Scheffer II was voor de Officina Plantiniana een belangrijke boekhandelaar. Dit blijkt niet alleen uit het hogere rabat, dat hij van Plantijn kreeg; in de periode 1566-1589 nam hij verhoudingsgewijs ten opzichte van zijn Nederlandse collega-boekhandelaren de meeste boeken af.

Na de dood van Plantijn bleef Jan Scheffer II onverminderd met Jan Moretus I handelscontacten

Eerste bladzijde van de (concept)brief van Jan Moretus aan Herman Rombouts, de vader van Joannes Rombouts. In de brief verwijst Moretus naar het verlangen van de jonge Joannes Rombouts: een eigen drukkerij.

onderhouden. De bestellingen namen toe. Het is dan ook niet vreemd dat Moretus Scheffer meer handelskorting (21.1 procent) verleende dan diens schoonvader en voorganger Plantijn die 14 procent op de bestellingen gaf. Jan Scheffer 11 bestelde niet alleen boeken, maar liet in de Antwerpse drukkerij ook een paar uitgaven vervaardigen. In 1590 werd de door Simon Verepaeus bewerkte *Etymologia Despauterii* (een grammatica van het Latijn) in kwarto-formaat door Moretus gedrukt. Simon Verepaeus keerde eind 1582 of begin 1583 terug naar de Latijnse school van 's-Hertogenbosch, waarvan hij rector werd tot aan zijn dood in 1598. Jan Scheffer liet van Verepaeus' schooluitgave 1050 exemplaren drukken. In 1597

werd een octavo-formaat van deze *Etymologia* gedrukt. Nu bedroeg de oplage 2200 stuks.

Goeden vriend

De persoonlijke relatie tussen Jan Scheffer en Jan Moretus was goed en vriendschappelijk. In de enige origineel bewaard gebleven brief noemde Jan Scheffer Moretus op 17 januari 1594 'een eersame bysundere goeden vriend'. Moretus was op zoek naar Bossche geleerde jongens die in zijn bedrijf opgeleid konden worden tot corrector. Hij wenste jongens van een jaar of zeventien, die het Latijn beheersten. Jan Scheffer kon er geen vinden, want ze hadden elders al een contract getekend. De leerlingen van de Bossche Latijnse school werden overal gevraagd oftewel 'versocht'. Bovendien waren de condities van Moretus niet aantrekkelijk genoeg. De Antwerpse uitgever bood zes jaar kost en inwoning met als tegenprestatie werk in de boekwinkel. Voor het zevende werkjaar stelde hij een salaris van tien Vlaamse ponden of zestig gulden in het vooruitzicht. Jan Scheffer, die zelf ook leerjongens in dienst had, maakte Moretus duidelijk dat de termijn van zes jaar de over het algemeen arme leerlingen afschrikte, omdat die te lang duurde. Hij zelf bood een leercontract van vijf jaar aan.

Jan Moretus 1 bleef om Bossche leerlingen vragen. Hij wendde zich ook tot docent Christophorus Vladeraccus van de Bossche Latijnse school. Deze schreef in 1593 aan de Antwerpse uitgever dat de leerlingen de voorkeur gaven aan het priesterambt of liever naar de universiteit gingen dan dat ze in de handel terecht kwamen. Uit de door Nauwelaerts gereconstrueerde correspondentie van Vladeraccus met Moretus blijkt dat Vladeraccus uiteindelijk in 1593 toch één kandidaat had gevonden, die naar Antwerpen afreisde. Deze leerjongen keerde echter weer snel terug. Vladeraccus suggereerde daarop tegenover Moretus dat zo'n jongen jaarlijks vijftig gulden zou moeten verdienen, omdat hij onderwijs had genoten. Collega Jan Scheffer was het met deze suggestie niet eens en stond achter de visie van Moretus.

Joannes Rombouts

Het duurde tot oktober 1598, voordat er weer een Bossche leerling bereid was om bij Moretus een leercontract te tekenen. We kennen nu diens naam. Het was Joannes Rombouts, de zoon van de Bossche doctor medicinae Herman Rombouts. Deze behoorde tot de elite van de stad 's-Hertogenbosch. Hij was schepen in het stadsbestuur en praktiseerde ook als stadsdokter.

Rector Vladeraccus trad op als bemiddelaar bij het

leercontract met de jonge Rombouts. Op 17 oktober 1598 werd met hem overeengekomen dat zes jaar lang kost en inwoning betaald zouden worden voor zijn opleiding tot corrector of proeflezer. Na afloop van de leerperiode zou een premie van veertig gulden uitgekeerd worden, met dien verstande dat extra gemaakte kosten uit de voorafgaande jaren afgetrokken mochten worden. De corrector zou nadien tegen een jaarsalaris van twintig tot vijftig gulden en met kost en inwoning in dienst kunnen blijven.

De Bossche leerjongen Joannes Rombouts kwam op 17 oktober 1598 in dienst als corrector. Hij maakte de leerperiode tot 18 oktober 1605 vol en besloot (volgens Voet) daarna zetter te worden. Rombouts wilde slechts in geval van nood als corrector bijspringen. Hij ontving als zetter een jaarsalaris van 120 gulden met kost en inwoning. Zetwerk werd aanmerkelijk beter betaald dan correctiewerk. Onder Plantijn verdiende een corrector per jaar naast kost en inwoning niet meer dan 40 tot 60 gulden. Plantijn had het liefst leerlingen die zowel het Latijn als het Grieks beheersten. Opmerkelijk is dat een broer van Joannes Rombouts, Rumoldus, op 22 november 1600 aan de Universiteit van Leuven promoveerde tot 'artium licentiatius'. Hij werd in 1612 in het Italiaanse Padua lid van de *Natio Germanica Artistarum*. Hij promoveerde daar tot medicinae doctor en volgde het carrièrepatroon van zijn vader. Rumoldus werd ook schepen in het Bossche stadsbestuur en lid van de Illustre Lieve Vrouwebroederschap.

Herman Rombouts

De redenen waarom de Bosschenaar Joannes Rombouts na zijn leerperiode bij Moretus liever zetter dan corrector werd, zijn onbekend. In het archief van het museum Plantijn-Moretus te Antwerpen bevindt zich het concept van een brief van Jan Moretus 1 aan vader Herman Rombouts in Den Bosch.¹ De Nederlandstalige brief is gedateerd op 2 mei 1606. In deze brief verweerde de Antwerpse drukker zich tegen de verwijten van vader Rombouts, dat hij diens zoon Joannes niet goed behandeld had. Hij schreef daarover een potige brief, die Moretus op 29 april 1606 ontving. Deze brief is helaas niet meer bewaard gebleven, maar we kunnen indirect de inhoud hiervan reconstrueren. Moretus en diens vrouw zouden de jonge Bosschenaar een huwelijk met hun nicht hebben opgedrongen. Dit was blijkbaar ver bezijden de waarheid, want Moretus zou volgens zijn eigen versie er juist op aangedrongen hebben dat Joannes toestemming van zijn ouders in Den Bosch vroeg. Voorts krijgt

men uit de zeer moeilijk leesbare brief de indruk dat Rombouts een eigen drukkerij wilde gaan beginnen, maar dat was volgens Moretus zowel voor de jongeman als voor hem zelf niet profijtelijk.² Joannes wilde namelijk verzekerd zijn van voortdurende aanlevering van kopij door Moretus. Vader Rombouts verweet Moretus ook nog uit te zijn op eigenbelang en uitbuiting. Zoonlief zou zich niet echt in Antwerpen geamuseerd hebben. Moretus ontkende uit eigen belang gehandeld te hebben. Hij had een andere visie op de leerperiode van Joannes Rombouts. Naar het voorbeeld van schoonvader Plantijn gaf hij drukkersleerlingen voldoende ontplooiingskansen, zodat zij na afloop op eigen benen konden staan. Na de leerperiode waren ze vrij. Moretus gaf vader Rombouts te kennen dat diens zoon bij hem een goede leerperiode had genoten. Hij sprak over een goede dienst. Verder beweerde hij dat de leerperiode van Joannes Rombouts meer dan vierhonderd gulden extra had gekost dan contractueel wel was vastgelegd. Tussen de regels door maken we uit de brief ook op dat Joannes Rombouts zich meer had mogen inspannen. De jonge Rombouts koos blijkbaar zijn eigen weg en wilde na de leerperiode liever zetter dan corrector zijn of zelfs een eigen drukkersbedrijf beginnen.³

Literatuur

- H. Bots e.a., *Noordbrabantse studenten 1550-1750* (Tilburg 1979)
- F. de Nave & L. Voet, *Museum Plantin-Moretus* (Antwerpen 1995)
- M.A. Nauwelaerts, *Latijnse school en onderwijs te 's-Hertogenbosch tot 1629* (Tilburg 1974)
- C.J.A. van den Oord, *Twee eeuwen Bosch' boekbedrijf 1450-1650* (Tilburg 1984)

* Historicus Kees van den Oord (1952) promoveerde in november 1984 aan de Katholieke Universiteit Nijmegen op *Twee eeuwen Bosch' boekbedrijf 1450-1650*. Hij is sinds 1976 als docent geschiedenis werkzaam in het voortgezet onderwijs. Daarnaast is hij freelance journalist en uitgever van lokaal-regionale historische publicaties.

Noten

- 1 Museum Plantin Moretus Antwerpen, Copie de lettres de Jean Moretus 1 1597-1610, nr. 113 fol. 127-128, 2 mei 1606.
- 2 Onder andere de passage: '...te weten van met een persse voor ons te drucken, ende hem werck saude besorghen...' (zie de afbeelding, regel 12 van onder). Verderop: 'Ende saude mij twee mael moyelijcker wesen yet buytens huys te laten voor mij doen...'. En: '...sonder noch op andere buytens huijs te moeten letten ende de nootsaeckelyckheden te besorgen van pampieren etc. ende dan die weder huys te doen halen...'.
- 3 Met dank aan drs. Aart Vos en Jan Buiks van het Stadsarchief van 's-Hertogenbosch en dr. Henk Nellen van NIAS (Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences).

NIEUW-JAARSEERDIGT,
Opgedragen aan die van den
Edelen Manhaftigen OUDEN-SCHUTS,
ofte Voet-Boog, binnen de Hooft-Stad 's Hertogen-
bosch, op 't jaar M. D. C. C. LXX.